

ФРАЗЕОЛОГІЯ І ПАРЕМІОЛОГІЯ

Л. В. Мельник (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7

**ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ В. Д. УЖЧЕНКА
ПРИ УКЛАДАННІ „ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ДІТЕЙ”**

Найсуттєвіша роль у вираженні ментальної самобутності народу належить фразеологічному складу мови. Професор В. Ужченко наголошував: „Фразеологізми є специфічними мовними формулами, картинами світу із закодованою інформацією про минуле, наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього” [Ужченко 2007: 8].

Прийнявши за основоположну думку судження, що рідна мова через систему своїх категорій сприяє виробленню загальнонародних, національно зумовлених уявлень про навколишній світ, маємо на всіх етапах навчання мови привертати увагу до мовних компонентів з чітко окресленою національною орієнтацією.

Мета нашої статті – розкрити внесок В. Ужченка в методику вивчення фразеології у школі, показати його новаторство як лексикографа й обґрунтувати доцільність власного „Фразеологічного словника української мови для дітей”, присвяченого пам’яті видатного вчителя.

Понад 40 років свого життя Віктор Дмитрович Ужченко присвятив дослідженню фразеології української мови, розробивши оригінальну методику історико-етимологічного аналізу стійких виразів, ідеографічну класифікацію фразеологічних одиниць (ФО), висвітливши широке коло проблем у їх семантиці й прагматиці, засвідчивши системний і культурологічний зв’язки між фразеологізмами, між словом як компонентом ФО і фразеологізмом як стійким словокомплексом, між семами слова-компонента і фразеологізмом, за яким, на думку професора, „виступає все багатоманіття матеріального й духовного життя етносу” [Ужченко 2007: 14].

Як відомо, після закінчення Харківського державного університету Віктор Дмитрович Ужченко понад 10 років працював у школі. Очевидно, цей факт став причиною великої уваги видатного науковця-теоретика до проблем шкільної методики викладання мови. У своїй книзі „Вивчення фразеології в середній школі” В. Ужченко зазначає: „Якщо ми хочемо, щоб ці згустки народного розуму й знання стали активним надбанням школярів, потрібна копітка робота” [Ужченко 1990: 3]. Названий посібник дає вчителю теоретичний і практичний матеріал, який можна використати на уроках мови й літератури та позакласних заняттях, визначає ефективні форми роботи над ФО.

Унаслідок багаторічної праці й наукових роздумів Віктора Дмитровича з'явилася його книга „Народження і життя фразеологізму” (К.: Рад. шк., 1988), у якій автор показав, що фразеологія віддзеркалює події давно минулих і недалеких днів, звершення наших предків, засвідчує спостережливий талант народу-фразеотворця. Матеріали другої частини, збагачені новими роздумами зрілого дослідника, вийшли окремою книгою під назвою „Образи рідної мови” (Луганськ: Знання, 1999). Фразеологічна палітра видання буквально сплетена з яскравих ниток фольклору, звичаїв, обрядів. У фразеологічних образах професор відкриває животоки рідного слова, народну метрологію, символіку кохання й героїки, щастя й нещастя, пише про людину та братів наших менших у дзеркалі фразеології. Автор у доступній формі розкриває в численних образних виразах іронічно-жартівливий характер українців, їх ставлення до праці, батьків, виховання дітей, показує особливий колорит рідного краю.

Неоціненний доробок високоповажного професора складає сотні праць. Проте саме названі вище книги несуть найпотужніший пізнавально-виховний потенціал для учнівської молоді, студентів і майбутніх науковців.

Віктор Дмитрович був переконаний, що літературна фразеологія включає тільки „айсбергові” відшарування історично змінних і локально функціонуючих місцевих висловів, і започаткував наукові конференції „Образне слово Луганщини”, „Проблеми загальномовної та ареальної семантики”, на яких традиційно провідне місце відводиться східноукраїнській фразеологічній тематиці.

Добре усвідомлюючи значення словників у навчальній діяльності, В. Ужченко збагатив українську лексикографію своїми новаторськими працями, серед яких – „Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу” (у співавторстві з Д. Ужченком) із реєстром 6019 виразів [Ужченко 2005].

Як показує спеціальний аналіз, дефініції ФО не тільки в тлумачних, але й у власне фразеологічних словниках майже не відрізняються від дефініцій лексем, чого не можемо сказати про „Фразеологічний словник східнослобожанських і східностепових говірок Донбасу” В. Ужченка, адже його автор добре усвідомлював, що фразеологічне значення має ускладнену інформативність, додаткову оцінну завантаженість, а його зміст реалізується через образ, насичений експресією й суб'єктивною оцінкою, які видобуваються із значень компонентів.

На наш погляд, якістю розробки діалектного матеріалу названий словник залишається неперевершеним серед фразеографічних праць України. Детальніше про це йдеться у статті „Новаторство фразеографії В. Д. Ужченка” [Мельник 2011].

Особливої уваги також заслуговує „Фразеологічний словник української мови” В. Ужченка та Д. Ужченка (близько 2500 виразів) [Ужченко 1998], у якому вперше досить широко подаються історичні,

етимологічні та культурно-етнічні коментарі, використовуються спеціальні індикатори конотації. Цим словником користуються учителі, студенти, школярі, словесники-україністи й усі, хто небайдужий до рідного слова.

Ураховуючи цінний методичний і лексикографічний досвід професора В. Ужченка, ми створили „Фразеологічний словник української мови для дітей” (у співавторстві з Т.С. Маркотенко) (Луганськ: Глобус, 2011), присвятивши його пам’яті нашого видатного учителя [Маркотенко 2011: 3].

Це тлумачний, короткий, однотомний словник фразеологізмів української мови, у якому розкриваються їхнє значення й стилістична характеристика, подаються коментарі історичного, етимологічного й культурно-етнічного характеру, в окремих випадках наводяться синонімічні вислови. Фразеологізми групуються навколо стрижневого слова-компонента, яким зазвичай виступає іменник у найтиповішій формі. Довідка вказує на джерело походження вислову, спосіб утворення, культурно-етнічний фон, на значення застарілих компонентів.

Нижче наводимо фрагмент словника (вислови зі стрижневим словом на букву *Ш*).

Шапка: важка ти, шапка Мономаха – про неприємні й важкі зобов’язання (обов’язки), які покладаються на когось.

Володимир Мономах – великий київський князь, який правив у XII ст. Він багато зробив, щоб зберегти цілісність країни, мирив і об’єднував князів для спільної відсічі половцям. Існує легенда, що коли Володимир Мономах, ставши великим князем і вирішивши підкорити Візантію, наблизився до неї, імператор добровільно надіслав йому регалії імператорсько-царської влади. Серед них був і царський вінець. Оздоблений соболиним хутром, прикрашений коштовним камінням і увінчаний хрестом, він був важкий. Пізніше вінець почали називати шапкою Мономаха. До Петра I вона була одним із символів царської влади й покладалася на голову великого князя чи царя під час вінчання на царство.

Закідати шапка́ми – хвастливе запевнення у швидкій перемозі.

У слов’ян здавна був звичай: у випадку роздратування чи веселощів, перед тим, як пуститися в танок, з розмаху кидати шапку на землю. Спочатку вираз характеризував кількісну перевагу над супротивником, пізніше він став визначенням невиправданої самовпевненості.

На злодієві шапка горить – хтось відчуває свою провину й поведінкою видає себе.

Існує така приповідка. Трапилася одного разу пропажа, і постраждалий звернувся до знахаря. Той привів гаданого злодія й потерпілого на базар і крикнув: „Ану погляньте, православні: на злодієві шапка горить!”. Злодій мимоволі схопився за шапку й цим видав себе.

Прийти на шапкобра́ння – наприкінці, запізно.

Вислів пов'язаний із заборобою перебувати чоловікам у шапках у церкві. Вони складали їх біля входу, а після служби божої розбирали. Той, хто запізнювався на службу, устигав тільки „на шапкобрання”.

Шеляг: *ні (ані, й) шеляга* – абсолютно нічого.

Шеляг – старовинна найдрібніша польська монета.

Подібні за значенням фразеологізми – *дірка від бублика, дуля з маком, ні копійки, у кишені ані шага*.

Ні шеляга (ні шага, ні копійки) за душею – зовсім немає грошей.

Душа – ямка між ключицями, де, як думали, містилася душа людини. Тут же, „за душею”, раніше й зберігали гроші.

Близькі за значенням вирази – *вітер у кишені гуляє, копійки нема за душею, порожня кишеня, у кишені гуде, фінанси співають романси*.

Шлях: *Чумацький Шлях* – космічна система із зірок та туманностей у вигляді світлої смуги на зоряному небі.

Земні дороги чумаків були такі ж довгі, як і небесний Чумацький Шлях. Проте назва *Чумацький Шлях* могла утвердитися і як орієнтаційна – у місячні ночі чумаки звіяли свій шлях із видимим небесним шляхом.

В епоху язичництва існувала назва *Перунів шлях*. У давні часи різні народи вживали назви *Пташиний Путь, Журавлина Дорога, Дорога з Москви в Єрусалим, Батієва Дорога, Зимова Дорога, Туманна Дорога* та інші.

Існує міф, за яким Зевс наказав піднести до грудей сплячої Гери свого сина Геракла, народженого від смертної жінки, щоб зробити його безсмертним. Але Гера, прокинувшись, різко відштовхнула немовля. Молоко, що бризнуло з божественних грудей, і залишило яскраво-білий молочний слід через усе небо.

Близькі за значенням вислови – *Молочний Шлях, Небесна Дорога*.

Шори: *брати в шори* – підкоряти кого-небудь своїй волі.

Шори – бокові щитки на вуздечці, що закривають з боків очі коня. Узяти в шори, отже, первісно – зробити коня „керованим”.

Існують подібні за значенням вирази: *брати в лецата, брати в шенкелі, держати в трензелях, держати в поводах*.

Наша книга – для широкого кола читачів, насамперед дітей різного віку, чим зумовлені певні обмеження в доборі фразеологізмів та їх форм, у розробці статей (фіксуються тільки найуживаніші варіанти й значення, розповідь про походження висловів подається в науково-популярному стилі, історико-етимологічні версії мають достатньо „сюжетний” виклад). „Фразеологічний словник української мови для дітей” має в нагоді стати усім, хто хоче оволодіти фразеологією української мови.

Отже, солідний науковий, методичний і лексикографічний доробок професора В. Ужченка, про який ішлося в нашій розвідці, продовжує ініціювати науковий пошук інших дослідників у сфері фразеології.

Література

Маркотенко 2011 – Маркотенко Т. С. Фразеологічний словник української мови для дітей / Т. С. Маркотенко, Л. В. Мельник. – Луганськ: Ноулідж, 2011. – 152 с.; **Мельник 2011** – Мельник Л. В. Новаторство фразеографії В. Д. Ужченка // Образне слово Луганщини: Матеріали X Всеукр. наук.-практ. конф. Імені Віктора Ужченка (м. Луганськ, 14 квіт. 2011 р.). – Вип. 10. – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – С. 22 – 26; **Ужченко 1990** – Ужченко В. Д. Вивчення фразеології в середній школі: посіб. для вчителя / Ужченко В. Д. – К.: Рад. шк., 1990. – 175 с.; **Ужченко 2005** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 348 с.; **Ужченко 1998** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.; **Ужченко 2007** – Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.

Мельник Л. В. Використання досвіду В. Д. Ужченка при укладанні „Фразеологічного словника української мови для дітей”

У статті йдеться про внесок В. Д. Ужченка у вивчення фразеології української мови, зокрема, розробку ним методики історико-етимологічного аналізу стійких виразів, ідеографічної класифікації фразеологічних одиниць, дослідження проблем їх семантики й прагматики, системного й культурологічного зв'язків між фразеологізмами, між словом як компонентом фразеологізму і стійким словокомплексом, між семами слова-компонента. Також подається аналіз методичних праць В. Д. Ужченка, присвячених вивченню української фразеології, які несуть потужний пізнавально-виховний потенціал для учнівської молоді, студентів і майбутніх науковців. Описується діяльність професора В. Д. Ужченка з призбирування й дослідження діалектної фразеології, розкривається його новаторський підхід до укладання словників, згадується „Фразеологічний словник української мови для дітей” його учнів, у якому використано цінний досвід видатного лінгвіста.

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічний склад мови, картина світу, українська лексикографія, фразеологічний словник, індикатори конотації.

Мельник Л. В. Использование опыта В. Д. Ужченко при составлении „Фразеологического словаря украинского языка для детей”

В статье идёт речь о вкладе В. Д. Ужченко в изучение фразеологии украинского языка, в том числе, о разработке им методики историко-этимологического анализа устойчивых выражений, идеографической

классификации фразеологических единиц, исследовании проблем их семантики и прагматики, системных и культурологических связей между фразеологизмами, между словом как компонентом фразеологизма и устойчивым словокомплексом, между семами слова-компонента. Также даётся анализ методических работ В. Д. Ужченко, посвящённых изучению украинской фразеологии, которые несут мощный познавательный-воспитательный потенциал для учащейся молодёжи, студентов и будущих учёных. Описывается деятельность профессора В. Д. Ужченко по сбору и исследованию диалектной фразеологии, раскрывается его новаторский подход к составлению словарей, упоминается „Фразеологический словарь украинского языка для детей” его учеников, в котором использован ценный опыт выдающегося лингвиста.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологический состав языка, картина мира, украинская лексикография, фразеологический словарь, индикаторы коннотации.

Melnik L. V. The usage of V. D. Uzhchenko’s horizon of experience in compiling „Phraseological dictionary of Ukrainian language for children”

The article deals with the contribution of V. D. Uzhchenko into the realm of Ukrainian phraseology, including the development of such methods as historical and etymological analysis of phraseological units, ideographic classification of idioms, investigation of semantics and pragmatics, studies of systemic and cultural correlations within the phraseology, between the word as a component of phraseological unit and idiomatic expression.

Also the contribution represents a series of scientific works, such as ‘Studying Phraseology at the Secondary School’, which gives a wide theoretical and practical material and can be used at the language and literature classes, extra-curricular classes, and effectively determines some efficient ways of studying the phraseological units by young learners. Some other works, such as ‘The Birth and Life of the Idiom’ and ‘Images of the native language’ in terms of their cognitive and educational value can be noted as significant resource for students, and young researchers.

Collecting and systematizing a dialect material was in the main focus of Professor’s scientific interests. The authors of the given contribution tried to expand his authentic approach to investigating the areal phraseology and show the importance of his „Phraseological Dictionary of East-slobozhanski and Steppe patios of Donbass”, „Phraseological Dictionary of Ukrainian Language” as they give broad historical, etymological, cultural and ethnic comments, and explicit connotations, indicators, etc. „Phraseological Dictionary of Ukrainian Language for Children” by T. S. Markotenko and L. V. Melnyk is also being mentioned in the given contribution, as well as the meaningful scientific experience of this outstanding linguist.

Key words: phraseological unit, phrasicon, the picture of the world, Ukrainian lexicography, Phraseological dictionary, connotative indicators.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.

М. В. Серебряк (Луганськ)

УДК 811.161.2'373.7 : 378

**ПРОЕКТУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНОГО ДІАЛЕКТНОГО
ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА
З УРАХУВАННЯМ ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ
КОРИСТУВАЧІВ**

Сьогодні, як ніколи раніше, статус лінгвістичних словників набуває загальнодержавного значення, оскільки існує потреба формування національної словникової бази, яка б забезпечувала розвиток української мови в усіх сферах суспільної діяльності. Проведення досліджень діалектної фразеології, накопичення даних та розробка фундаментальних словників є одним із першочергових етапів формування цієї лексикографічної бази. Величезне значення діалектних фразеологічних словників (ДФС) засвідчує, що вони стають одним із основних джерел оновлення фразеологічного складу української мови [СФУМ 2008], дають можливість установити етимологію фразеологічних одиниць (ФО), „відмежувати питомі утворення від запозичених, глибоко дослідити й зрозуміти механізм їхнього функціонування в сучасній мові, проаналізувати ту чи ту модель, проілюструвати варіативність” тощо [Мокиєнко 1989: 7].

Зазначене вище актуалізує необхідність провести дослідження в галузі діалектної фразеології та вдосконалити теоретичні основи укладання ДФС. На жаль, словникові розробки здійснюються у відриві від сучасних комп'ютерних технологій, без урахування вимог суспільства, держави, освітніх установ до сучасних інформаційних джерел, що зумовлює невисокий показник їхнього функціонального призначення. Актуальність цього питання документально засвідчена в Державних програмах розвитку словникової бази останніх десятиліть, зокрема в ухваленій Кабінетом Міністрів України „Концепції Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009 – 2015 роки”, у якій зазначено, що сучасні розробки інноваційних словників мають здійснюватися з урахуванням перспективних технологій комп'ютерного лексикографування з метою надати користувачам максимально повну інформацію та задовольнити посилені потреби суспільства в загальнодоступній електронній словниковій продукції.